

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАН ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОРҒАНЫС МЕХАНИЗМДЕРІ МЕН КОПИНГ-СТРАТЕГИЯЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

А.Б. Тайтелиева

*«Қазақстан Республикасында БҰҰ-ның жәрдемдестік қауымдастығы»
заңды тұлғалар бірлестігі, Астана, Қазақстан
Бұхара халықаралық университеті, Бұхара, Өзбекстан*

E-mail: taiteliyeva.a@gmail.com

Аңдатпа: Мақалада кәмететке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың психологиялық қыры қарастырылады. Мұндай мінез-құлықтың қалыптасуына әлеуметтік жағдаймен бірге жасөспірімнің ішкі психологиялық ерекшеліктері де ықпал етеді. Сондықтан құқық бұзушы жасөспірімдердің психологиялық қорғаныс механизмдері мен копинг-стратегияларын зерттеудің ғылыми әрі практикалық мәні бар.

Жұмыстың мақсаты кәмететке толмаған құқық бұзушылардың психологиялық қорғаныс механизмдері мен копинг-стратегияларының ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ олардың өзара байланысын талдау болды.

Зерттеу материалы психодиагностикалық әдістемелері арқылы жиналды. Олар психологиялық қорғаныс механизмдері мен копинг-стратегияларды бағалауға мүмкіндік берді. Топтарды салыстыру және жиналған деректерді өңдеу салыстырмалы-талдамалық әрі статистикалық тәсілдермен жүргізілді.

Топтарды салыстыру проекция, ауыстыру, компенсация, регрессия және ығыстыру бойынша статистикалық мәнді айырмашылықтарды анықтады. Эмоциялық копинг көрсеткіші құқық бұзушы топтардың бір бөлігінде болды, ал мінез-құлықтық копинг бақылау тобында жиірек байқалды. Корреляциялық талдау психологиялық қорғаныс механизмдері мен копинг-стратегиялардың өзара байланысты екенін көрсетті.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы - кәмететке толмаған құқық бұзушылардың психологиялық қорғаныс механизмдері мен копинг-стратегиялары арасындағы байланысты эмпирикалық деректер негізінде бірге талдауда. Алынған нәтижелер девиантты мінез-құлықтың психологиялық ерекшеліктерін нақтылайды. Және кәмететке толмағандарды психологиялық

Түсті: 04.08.2026; Жөнделді: 17.08.2026; Мақұлданды: 06.09.2026; Онлайн қолжетімді: 18.09.2026

*Хат-хабар авторы

сүйемелдеу мен құқық бұзушылықтың алдын алу жұмысында пайдаланылуы мүмкін.

Түйін сөздер: кәмелетке толмаған құқық бұзушылар; психологиялық қорғаныс механизмдері; копинг-стратегиялар; девиантты мінез-құлық; психологиялық бейімдеу; әлеуметтік бейімделу; жасөспірімдер психологиясы.

Кіріспе

Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылық әлеуметтік немесе құқықтық мәселе ғана емес, жасөспірімнің психологиялық дамуына тікелей қатысты күрделі құбылыс. Құқыққа қайшы әрекет оның әлеуметтік ортаға бейімделуіне, тұлғалық қалыптасуына және кейінгі мінез-құлқына әсер етуі мүмкін. Сондықтан құқық бұзушылықтың сыртқы себептерімен қатар, жасөспірімнің әрекетін айқындайтын ішкі психологиялық тетіктерді де қарастыру қажет.

Соңғы жылдары құқық бұзушылықтың алдын алу мәселесі жасөспірімнің мінез-құлқын тек құқықтық немесе әлеуметтік жағынан бағалау жеткіліксіз екені айтылып жүр. Бірдей ортада тәрбиеленсе де, жасөспірімдердің қиындыққа төтеп беруі әртүрлі. Себебі әр баланың мәселені қабылдауы, сезімге берілуі және ішкі жігері бірдей емес. Сондықтан жасөспірімдердің теріс жолға түсу себебін тек сыртқы ортадан емес, ең алдымен олардың ішкі психологиялық ерекшеліктеріне назар аудару қажет.

Жасөспірімдік шақта адамның өзі туралы түсінігі, құндылықтары және қоршаған ортамен қарым-қатынас тәсілдері қайта қарала бастайды. Эмоциялық реакциялар күшейіп, дербестікке ұмтылу мен ересектерге тәуелділік қатар көрінуі мүмкін. Осындай ішкі қарама-қайшылықтар оның түрлі өмірлік жағдайларда қабылдайтын шешімдері мен мінез-құлқынан көрінеді.

Әлеуметтік талаптар, отбасындағы немесе құрдастарымен туындайтын қиындықтар және ішкі қайшылықтар кәмелетке толмағанға әртүрлі деңгейде қысым түсіреді. Мұндай жағдайда жасөспірім кейде эмоциялық шиеленісті байқамай әлсірететін психологиялық қорғанысқа жүгінсе, кейде мәселені саналы түрде шешуге бағытталған копинг-әрекеттерді қолданады.

Сырттай ұқсас көрінгенімен, бұл екі психологиялық құбылыстың атқаратын рөлі екі бөлек. Психологиялық қорғаныс адамның еркінен тыс, бейсаналы түрде іске қосылып, іштегі мазасыздықты уақытша ғана басса, копинг-стратегиялар жағдайды саналы түрде саралап, нақты әрекетке көшуді білдіреді. Осы айырмашылықты түсініп қана жасөспірімнің тығырыққа тірелгенде неліктен олай әрекет еткенін ұғынуға мүмкіндік береді.

Зерттеуде жасөспірімнің қиындыққа берген жауабы екі қырынан қарастырылды. Бір жағынан, ол жағымсыз тәжірибені өзгеге телу, мәселеден жалтару немесе эмоциялық қысымды басқа нысанға бұру арқылы ішкі шиеленісті уақытша азайтуы мүмкін. Екінші жағынан, проблеманы талдау, көмек іздеу және өз әрекетін бақылау сияқты саналы копинг-әрекеттері жағдайды шешуге бағытталады. Осы екі тәсілдің қайсысы басым екені ғана емес, олардың бір жасөспірімнің мінез-құлқында қалай үйлесетіні де маңызды болды. Мұндай үйлесім әлеуметтік бейімделу сипатына ықпал етуі мүмкін.

Қарастырылған еңбектерде девиантты және делинквентті мінез-құлықтың психологиялық алғышарттары кең талданады. Бірақ кәмелетке толмаған құқық бұзушылардың психологиялық қорғаныс механизмдері мен копинг-стратегияларының өзара байланысы жөніндегі эмпирикалық деректер аз. Қазақстандық жағдайда бұл мәселе әлі де жеткілікті зерттелмеген. Сондықтан осы зерттеуде аталған байланыс нақты топтардан алынған деректер негізінде талданды. Жергілікті тәжірибеде көбіне әлеуметтік жағдай мен құқықтық мәртебеге назар аударылады, ал ішкі реттеу тәсілдері кейде кейінге ысырылады.

Зерттеу аясында психологиялық қорғаныс механизмдерінің басым түрлері, қолданылатын копинг-стратегиялардың ерекшеліктері және олардың өзара байланысы талданды. Алынған нәтижелердің құқық бұзушы жасөспірімдерді психологиялық сүйемелдеу тәжірибесіндегі маңызы да қарастырылды.

Бұл мәселені зерттеудің ғылыми маңыздылығымен қатар, практикалық мәні де бар. Құқық бұзушы жасөспірімдердің психологиялық қорғаныс механизмдері мен копинг-стратегиялары туралы мәліметтер олардың әлеуметтік-психологиялық бейімделу ерекшеліктерін түсіндіруге және психологиялық

сүйемелдеу жұмысын жетілдіруге негіз болады. Сонымен бірге мұндай мәліметтер тәуекел тобындағы жасөспірімдерді ертерек анықтау және алдын алу жұмысын жоспарлау кезінде ескерілуі мүмкін.

Сондықтан зерттеуде тек топтарды бір-бірімен салыстырып қана қою мақсат етілген жоқ. Мұнда психологиялық қорғаныс пен копинг-стратегиялардың өзара байланысын бір тұтас жүйе ретінде қарастыруға басымдық берілді. Бұл тәсіл жасөспірімдердің қиындыққа қалай бейімделетінін жан-жақты бағалауға жол ашады әрі алынған нәтижелерді іс жүзінде түсіндіруді әлдеқайда жеңілдетеді.

Зерттеу болжамы екі бөліктен тұрды. Біріншіден, құқық бұзушы жасөспірімдердің психологиялық қорғаныс механизмдері мен копинг-стратегиялары заңға бағынатын құрдастарының көрсеткіштерінен ерекшеленеді деп болжанды. Екіншіден, қорғаныс механизмдері мен копинг-стратегиялар арасында статистикалық мәнді байланыстар болады деп күтілді.

Әдебиетке шолу

Жасөспірімдік кезең әлеуметтік, эмоциялық және тұлғаишілік өзгерістермен қатар жүреді. Осы шақта сыртқы талаптарға бейімделу мен ішкі психологиялық шиеленісті реттеу қалыпты дамудың маңызды шартына айналады. Психологиялық қорғаныс механизмдері тұлғаның эмоциялық тұрақтылығын сақтап, жағымсыз тәжірибенің әсерін азайтатын негізгі тетіктердің бірі ретінде қарастырылады (Vaillant, 1992; Cramer, 2006).

Белгілі психологтар Л.С. Выготский мен Л.И. Божович жасөспірімдік кезеңнің сипатын тұлғаның қайта құрылуымен, өзіндік сананың оянуымен және қажеттіліктердің өзгеруімен байланыстырады. Бұл жаста дербестікке, өзін көрсетуге және әлеуметтік ортадан өз орнын табуға ұмтылыс күшейеді. Егер жасөспірім осы сұраныстарын әлеуметтік қолайлы жолмен жүзеге асыра алмаса, эмоциялық тұрақсыздыққа бой алдырып, мінез-құлқында қиындықтар туындауы әбден мүмкін. Аталған өзгерістер жасөспірімнің сыртқы әсерлерге барынша сезімтал болуына себепші болады. Сондықтан осы шақта әлеуметтік ортадағы құбылыстар, қатарластарымен қарым-қатынас немесе отбасындағы түсініспеушіліктер оның тек эмоциясына ғана емес, тәртібіне де тікелей әсер етеді. Осы тұрғыдан алғанда, жасөспірім шақ - психологиялық қорғаныс пен қиындықты еңсеру үшін ең маңызды кезең (Vygotsky, 1984; Bozhovich, 2008).

Психологиялық қорғаныс механизмдері туралы ғылыми түсініктер Зигмунд Фрейдтің психоаналитикалық теориясынан бастау алады. Ол бұл механизмдерді ішкі психикалық қайшылықтардан туындайтын мазасыздықты азайтатын бейсаналық тәсілдер деп көрсетті (Freud, 1923).

Анна Фрейд кейін осы тұжырымдаманы дамытып, қорғаныс механизмдерінің түрлерін жүйеледі және олардың тұлғаның психологиялық тұрақтылығын сақтаудағы рөлін нақтылады. Психологиялық қорғаныс механизмдері бастапқыда ішкі психикалық қайшылықтарды түсіндіретін ұғым ретінде қалыптасып, уақыт өте психологиядағы дербес зерттеу бағытына айналды (Freud, 1936).

Кейінгі зерттеулер психологиялық қорғанысты тұлғаның ішкі күйімен ғана емес, оның әлеуметтік мінез-құлқы және бейімделу ерекшеліктерімен де байланыстырады. Дж. Вайлант пен П. Крамер қорғаныс механизмдерінің эмоциялық тұрақтылықты сақтаудағы қызметін талдады. Кейін қорғаныс механизмдері психоанализ шеңберінен тыс та зерттеле бастады. Оларды тұлғаның күнделікті бейімделуімен, өмірдегі тәжірибесімен және әлеуметтік ортамен байланыстыра қарастыра бастады. Р. Плутчик пен Г. Келлерман олардың эмоциялық үдерістермен байланысына назар аударды. Жасөспірімдердің деструктивті мінез-құлқында проекция, регрессия, терістеу және ығыстыру тәрізді механизмдер жиірек кездесуі мүмкін. Олар ішкі шиеленісті уақытша әлсіреткенімен, тұрақты қолданылған жағдайда әлеуметтік бейімделуге кедергі келтіреді. Қорғаныс механизмдері тұлғаның дамуымен бірге өзгеріп отырады. Олардың көрінуі жасқа, өмірлік тәжірибеге және әлеуметтік ортаға тәуелді (Vaillant, 1992; Cramer, 2006; Plutchik & Kellerman, 1980).

Ю.А. Клейберг девиантты мінез-құлықты әлеуметтік орта мен тұлғаның психологиялық ерекшеліктерінің өзара ықпалы арқылы қарастырады. Оның пікірінің зерттеу үшін маңызды тұсы жасөспірімнің әрекетін бір ғана сыртқы себеппен шектемеуінде. Осыдан жасөспірімнің мінез-құлқын бір ғана фактормен түсіндіру жеткіліксіз екені байқалады. Қиын жағдайда таңдалатын әрекет тәсілі тұлғаның қорғаныс жүйесімен және әлеуметтік нормаларды қабылдауымен қатар алынады. Сондықтан

құқық бұзушы жасөспірімнің мінез-құлқын тек әлеуметтік жағдайлармен ғана емес, сонымен бірге ішкі психологиялық реттеу тәсілдерімен де байланыстыра талдау қажет (Kleiberg, 2001).

У. Бронфенбреннер, Л. Стейнберг және А. Мاستен жасөспірімнің бейімделуін әртүрлі деңгейде қарастырады. Бронфенбреннер әлеуметтік ортаның ықпалын алға шығарса, Стейнберг эмоциялық және мінез-құлықтық өзгерістерді жасөспірімдік кезеңнің даму ерекшеліктерімен байланыстырады. А. Мастен қолайсыз жағдайда ішкі ресурстар мен психологиялық тұрақтылықтың рөліне назар аударады. Осы талдауда аталған көзқарастар бір-біріне балама емес. Олар құқық бұзушы жасөспірімнің мінез-құлқына әсер ететін ортаны, жас ерекшелігін және тұлғалық ресурстарды бір мезгілде ескеруге мүмкіндік береді. Ғалымдардың тұжырымдары бір-бірін қайталамайды, керісінше, жасөспірім мінезін әр қырынан ашып, бірін-бірі толықтырады. Бір еңбектерде әлеуметтік ортаның әсеріне басымдық берілсе, өзге зерттеулерде тұлғаның әлеуеті алдыңғы қатарға шығады. Сондықтан зерттеуде аталған бағыттардың ешқайсысы шет қалмай, бәрі кешенді түрде ескерілді (Bronfenbrenner, 1979; Steinberg, 2014; Masten, 2014).

Осы еңбектер психологиялық қорғаныс механизмдерінің эмоциялық тұрақтылық пен мінез-құлықты реттеуге қатысатынын көрсетеді. Алайда құқық бұзушы жасөспірімдерде қай механизмдердің басым екені және олардың копинг-стратегиялармен қалай ұштасатыны толық ашылмаған. Эмпирикалық талдау дәл осы мәселелерді қарастыруға бағытталды (Vaillant, 1992; Cramer, 2006; Kleiberg, 2001).

Қиын жағдайда адам бейсаналық қорғаныспен ғана шектелмейді, мәселені шешуге бағытталған саналы әрекеттерді де қолданады. Мұндай әрекеттер копинг-стратегиялар деп аталады және күйзеліс кезінде мәселені еңсерудің саналы тәсілдерін қамтиды (Lazarus & Folkman, 1984; Endler & Parker, 1990).

Р. Лазарус пен С. Фолкман копингті адамның ішкі және сыртқы талаптарға бейімделу үшін жұмсайтын когнитивтік және мінез-құлықтық күш-жігері деп қарастырады. Мұнда психологиялық саулық тек күйзеліс деңгейімен өлшенбейді. Жағдайды қалай бағалау және оған қандай әрекетпен жауап беру де маңызды рөл атқарады. Сондықтан ұқсас жағдайға тап болған адамдар бірдей шешімге келе бермейді. Копинг-стратегиялар уақыт өте өзгеруі мүмкін, бір жасөспірім әртүрлі жағдайда бірдей әрекет етпеуі де ықтимал. Осыған орай копингті тұрақты қасиет емес, нақты жағдайға байланысты өзгертін психологиялық жауап тәсілі деп алған дұрыс (Lazarus & Folkman, 1984).

Н. Эндлер мен Дж. Паркер, Э. Скиннер және әріптестері, Б. Компас пен Э. Фрайденберг копингті әртүрлі жіктейді. Айырмашылықтарына қарамастан, олардың еңбектерінде копинг жағдайды бағалауды, эмоцияларды реттеуді және нақты әрекет ету тәсілдерін қамтитын күрделі үдеріс болып шығады. Жасөспірімнің таңдауы жеке ерекшеліктермен ғана шектелмейді. Оған жағдайдың мазмұны, ішкі ресурстар және қолжетімді әлеуметтік қолдау да әсер етеді (Endler & Parker, 1990; Skinner et al., 2003; Compas et al., 2001; Frydenberg & Lewis, 1993).

Копинг-стратегиялар әдебиетте шартты түрде адаптивті, салыстырмалы түрде адаптивті және адаптивті емес деп жіктеледі. Адаптивті стратегиялар проблеманы шешуге, әлеуметтік қолдау іздеуге және жағдайды конструктивті бағалауға бағытталса, адаптивті емес стратегиялар жауапкершіліктен қашу, агрессия, оқшаулану немесе қиындықты мойындамау арқылы көрінеді. Мұндай ерекшеліктер адамның әлеуметтік ортадағы мінез-құлқы мен өзгелермен қарым-қатынасынан байқалады, ал копинг-стратегиялар тұлғаның ортаға бейімделу сипатын ашуға мүмкіндік береді (Skinner et al., 2003; Compas et al., 2001).

Құқық бұзушы жасөспірімдер туралы зерттеулерде эмоциялық реакцияларға сүйенетін, проблеманы тікелей шешуге кедергі келтіретін копинг-стратегиялар жиі көрсетіледі. Алайда мұндай үрдіс барлық жасөспірімде бірдей және тұрақты болып шықпайды. Стратегия таңдауы нақты жағдай мен қолжетімді ресурстарға қарай өзгеруі мүмкін (Compas et al., 2001; Frydenberg & Lewis, 1993).

Сондықтан құқық бұзушы жасөспірімдерді тек дезадаптивті стратегиялармен сипаттау жеткіліксіз. Кей зерттеулер олардың проблеманы шешуге бағытталған тиімді копинг тәсілдерін де қолданатынын анықтаған. Топтық нәтижелерді талдауда осы айырмашылық ескеріліп, жасөспірімдердің ішкі ресурстарына да назар аударылды (Skinner et al., 2003; Masten, 2014).

Психологиялық қорғаныс механизмдері мен копинг-стратегиялар қиын жағдайдағы әрекеттің екі түрлі психологиялық қырын сипаттайды. Біріншісі көбіне бейсаналық деңгейде іске асса, екіншісі

саналы әрекетке жақын жүреді. Осы теориялық айырмашылық зерттеу құрылымын айқындауға негіз болды. Алдымен екі көрсеткіш тобы жеке-жеке салыстырылды, содан кейін олардың өзара байланысы эмпирикалық деректер арқылы тексерілді (Vaillant, 1992; Lazarus & Folkman, 1984; Cramer, 2006).

Әдебиеттерді талдау нәтижесінде құқық бұзушы жасөспірімдердің психологиялық қорғаныс механизмдері мен копинг-стратегияларын өзара байланыста қарастыру қажеттігі анықталды. Сонымен бірге бұл байланыстың нақты қалай көрінетіні туралы эмпирикалық деректер әзірге аз.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Эмпирикалық зерттеу 2024 жылы жүргізілді. Оған кәмелетке толмаған 163 ер жынысты респондент қатысты. Құқықтық мәртебесі мен тәрбиелену жағдайлары әртүрлі 106 жасөспірім негізгі зерттеу топтарына, ал қалған 57 респондент бақылау тобына енгізілді.

Зерттелушілер құқықтық мәртебесі мен тәрбиелену жағдайына қарай төрт топқа бөлінді. А тобына Шымкент қаласындағы Кәмелетке толмағандарды уақытша оқшаулау орталығының тәрбиеленушілері (n=26) енгізілді. Б тобы Шымкент қаласындағы Сабыр Рахимов атындағы республикалық «Жас ұлан» мектебінің курсанттарынан (n=48) құрылды. В тобына Шымкент қаласы Еңбекші аудандық пробация қызметінің есебінде тұрған шартты түрде сотталған жасөспірімдер (n=32) кірді. Бақылау тобын Шымкент қаласындағы Ж. Аймауытов атындағы №64 мектеп-гимназиясында білім алатын, құқық бұзушылық жасамаған жасөспірімдер (n=57) құрады. Барлық респондент кәмелетке толмаған жаста болды. Зерттеуге тек ер жынысты жасөспірімдер енгізілді, себебі негізгі топтардағы контингент құрамы осылай қалыптасқан. Бұл іріктеме шешімі нәтижені түсіндіру кезінде ескерілді.

Төрт топтың зерттеуге енгізілуі кездейсоқ емес. Мұндай құрам құқықтық мәртебесі мен тәрбиелену жағдайы әртүрлі жасөспірімдерді бірдей әдістемелер бойынша салыстыруға және психологиялық қорғаныс механизмдері мен копинг-стратегиялардағы айырмашылықтарды нақтылауға қажет болды. Сонымен бірге бұл топтар құқық бұзушылық тәуекелі әртүрлі жасөспірімдердің психологиялық ерекшеліктерін бір зерттеу аясында салыстыруға мүмкіндік берді.

Психодиагностикалық жұмыс әр ұйымның өз базасында, күндізгі уақытта және шағын топтармен жүргізілді. Сауалнамаға дейін жасөспірімдерге зерттеудің мақсаты түсіндіріліп, жауаптардың құпия сақталатыны айтылды. Қатысу ерікті сипатта болды. Толтыру кезінде сұрақтарды өз бетінше оқуға және белгілеуге жеткілікті уақыт берілді. Алынған бланкілер кейін бірдей схема бойынша өңделді, сондықтан топтардың нәтижесін салыстыруға болады.

Эмпирикалық міндеттерге сай психодиагностикалық әдістемелер мен статистикалық талдау тәсілдері таңдалды. Әдістемелерді іріктеу кезінде олардың психологиялық зерттеулерде кең қолданылуы және зерттеу мақсатына сәйкестігі ескерілді. Психодиагностика әр жасөспірімнің психологиялық қорғаныс механизмдері мен копинг-стратегияларын бағалау үшін, ал статистикалық талдау төрт топтың айырмашылықтары мен көрсеткіштер арасындағы байланыстарды тексеру үшін қолданылды.

Психологиялық қорғаныс механизмдерін зерттеу үшін Г. Келлерман мен Р. Плутчик әзірлеген, Л.И. Вассерман бейімдеген «Өмір салты индексі» (Life Style Index, LSI) сауалнамасы пайдаланылды. Әдістеме терістеу, реактивті құрылым, ауыстыру, ығыстыру, регрессия, компенсация, проекция және интеллектуализация механизмдерінің көріну деңгейін бағалайды. Бұл әдістеме қорғаныс механизмдерінің салыстырмалы көріну деңгейін анықтауға мүмкіндік береді, сондықтан зерттеу міндетіне сәйкес таңдалды (Plutchik & Kellerman, 1980).

Копинг-стратегияларды зерттеу Э. Хаймның копинг-мінез-құлықты анықтау әдістемесі арқылы жүргізілді. Әдістеме қиын және стресс жағдайларында қолданылатын когнитивтік, эмоциялық және мінез-құлықтық копинг-стратегияларды бағалауға арналған (Heim, 1988). Оның көмегімен жасөспірімдердің қиын жағдайда қандай әрекет тәсілдерін басым таңдайтыны анықталды. LSI мен Хайм әдістемесі бірге қолданылуы кездейсоқ емес: біріншісі бейсаналық қорғаныс үрдістерін, екіншісі саналы еңсеру тәсілдерін бағалайды. Осылайша бір респонденттен екі көрсеткіш тобы алынып, кейін олардың өзара байланысы тексерілді. Эмпирикалық деректер математикалық-статистикалық өңдеуден өткізілді. Алдымен зерттелетін көрсеткіштердің жалпы сипатын анықтау үшін орташа мәндер (M) мен стандарттық

ауытқулар (SD) есептелді.

Топтар арасындағы айырмашылықтардың мәнділігін анықтау үшін бір факторлы дисперсиялық талдау (ANOVA) қолданылды. Психологиялық қорғаныс механизмдері мен копинг-стратегиялар арасындағы өзара байланыстар корреляциялық талдау арқылы бағаланды. Таңдалған статистикалық әдістер арқылы зерттелген топтар арасындағы айырмашылықтар бағаланып, психологиялық көрсеткіштердің өзара байланысы талданды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Нәтижелерді талдау екі кезеңнен тұрды. Алдымен төрт топтың психологиялық қорғаныс механизмдері мен копинг-стратегиялары бір факторлы дисперсиялық талдау арқылы салыстырылды. Одан кейін осы көрсеткіштердің өзара байланысы корреляциялық талдаумен тексерілді. Топтық айырмашылықтарды бағалау кезінде кестелерде берілген F және p мәндері негізге алынды. Бұл тәсілдер арасындағы айырмашылықтардың қай көрсеткіштер бойынша байқалатыны ғана емес, олардың статистикалық тұрғыдан қаншалықты сенімді екенін де бағалауға мүмкіндік берді.

Бірінші кезеңде сегіз психологиялық қорғаныс механизмі қарастырылды. Олардың әрқайсысы төрт зерттеу тобы бойынша жеке талданды. Нәтижесінде алты механизм бойынша топтық айырмашылық статистикалық мәнді деңгейге жетті. Реактивті құрылым мен интеллектуализация бойынша айырмашылық байқалған жоқ. 1-кестеде психологиялық қорғаныс механизмдері бойынша жүргізілген салыстыру нәтижелері берілген.

Кесте 1

Психологиялық қорғаныс механизмдері көрсеткіштері бойынша бір факторлы дисперсиялық талдау (ANOVA) нәтижелері (N=163)

Қорғаныс механизмі	А	Б	В	Бақылау тобы	F	p
Терістеу	64,23	65,10	71,04	57,53	3,555	0,016
Реактивті құрылым	38,46	43,54	48,85	49,82	1,524	0,211
Ауыстыру	56,77	56,52	22,15	46,98	17,030	0,001
Ығыстыру	57,04	54,85	42,04	45,21	6,577	0,001
Регрессия	48,65	47,02	25,46	50,65	10,382	0,001
Компенсация	56,15	62,71	39,62	52,98	9,003	0,001
Проекция	64,96	59,69	30,38	59,63	17,068	0,001
Интеллектуализация	61,58	64,81	69,19	60,65	1,556	0,203

Ескертпе:

А тобы - Шымкент қаласындағы Кәмелетке толмағандарды уақытша оқшаулау орталығының тәрбиеленушілері (n=26);

Б тобы - Шымкент қаласындағы Сабыр Рахимов атындағы республикалық «Жас ұлан» мектебінің тәрбиеленушілері (n=48);

В тобы - Шымкент қаласы Еңбекші аудандық пробация қызметінің есебінде тұрған шартты түрде сотталған жасөспірімдер (n=32);

Бақылау тобы - Шымкент қаласындағы Ж. Аймауытов атындағы № 64 мектеп-гимназиясының оқушылары (n=57).

F - бір факторлы дисперсиялық талдаудағы (ANOVA) Фишер критерийінің мәні;

p - статистикалық маңыздылық деңгейі.

1-кестедегі деректер психологиялық қорғаныс механизмдерінің төрт топта бірдей деңгейде көрінбейтінін көрсетті. Айырмашылық барлық механизмдерде бірдей байқалған жоқ. Кейбір көрсеткіштер

зерттелген топтарды анық ажыратса, кейбірінде мұндай айырмашылық байқалмады. Сондықтан әр механизмнің нәтижесі жеке қарастырылды. Статистикалық мәнді айырмашылықтар терістеу, ауыстыру, ығыстыру, регрессия, компенсация және проекция бойынша анықталды. Әр механизмдегі топтардың орналасуы бірдей болған жоқ.

Терістеу механизмі В тобында ең жоғары болды, оның орташа мәні -71,04ті құрады. А және Б топтарында тиісінше 64,23 және 65,10 көрсеткіштері тіркелсе, бақылау тобында бұл мән 57,53 болды. ANOVA нәтижесі аталған айырмашылықтың статистикалық мәнді екенін көрсетті.

Проекция бойынша басқа көрініс байқалды. А тобындағы орташа мән 64,96, Б тобында 59,69, ал бақылау тобында 59,63 болды. В тобында проекция көрсеткіші -30,38ге дейін төмендеді. Топтар арасындағы айырмашылық бұл жағдайда да статистикалық мәнді болды.

Терістеу мен проекцияның топтарда бір бағытта өзгермеуі назар аудартады. В тобында терістеу ең жоғары деңгейде болғанымен, проекция ең төмен деңгейде тіркелді. Демек, құқық бұзушы жасөспірімдердің психологиялық қорғаныс ерекшеліктерін барлық топқа ортақ бір ғана үлгімен сипаттау жеткіліксіз. Әр топта жағымсыз тәжірибені жоққа шығару және өз әрекетінің себептерін сыртқы жағдайлармен байланыстыру үрдістері әртүрлі үйлескен.

Ауыстыру механизмі бойынша А және Б топтарының көрсеткіштері өзара жақын болды, тиісінше 56,77 және 56,52. В тобында ол -22,15ке дейін төмендеді, ал бақылау тобында 46,98 болды. *Компенсацияның* ең жоғары мәні Б тобында 62,71, ең төмен мәні В тобында 39,62 болды. А тобы мен бақылау тобындағы көрсеткіштер 56,15 және 52,98 деңгейінде тіркелді. Ауыстыру және компенсация бойынша айырмашылықтар статистикалық мәнді болды.

Бұл екі механизм эмоциялық шиеленісті реттеудің мазмұны жағынан әртүрлі тәсілдерін сипаттайды. Ауыстыру кезінде жағымсыз эмоция қауіпсіздеу объектіге бағытталуы мүмкін. Компенсация адамның өзіндегі қиындықтың орнын басқа саладағы жетістікпен толтыруға ұмтылуынан көрінеді. Кестедегі дерек ауыстыру мен компенсация механизмдерінің топтар арасында бірдей емес екенін көрсетеді. Бұл екі механизмнің көріну деңгейі топтардың психологиялық ерекшеліктері бір бағытта өзгермейтінін байқатады. Сондықтан эмоциялық шиеленісті реттеу тәсілдері де барлық құқық бұзушы жасөспірімдерде бірдей деп айтуға болмайды.

Регрессияның ең жоғары көрсеткіші бақылау тобында 50,65 болды. А және Б топтарында ол 48,65 және 47,02 деңгейінде, ал В тобында 25,46 деңгейінде тіркелді. Ығыстыру көрсеткіші А тобында 57,04, Б тобында 54,85, В тобында 42,04 және бақылау тобында 45,21 болды. Екі механизм бойынша да топтық айырмашылықтар статистикалық мәнді. Бұл нәтиже қиын жағдайда эмоциялық реакцияларға көбірек сүйену барлық құқық бұзушы топқа бірдей тән емес екенін көрсетеді. Яғни құқық бұзушы жасөспірімдерді біртекті психологиялық топ ретінде сипаттау бұл нәтижелерге толық сәйкес келмейді. Топтар арасындағы айырмашылықтар олардың құқықтық мәртебесімен қатар тәрбиелеу жағдайының да ықпалын көрсетуі мүмкін.

Реактивті құрылым мен интеллектуализация бойынша статистикалық мәнді айырмашылық анықталған жоқ. Сондықтан осы екі механизмді зерттелген топтарды тұрақты түрде ажырататын көрсеткіш ретінде түсіндіруге негіз жеткіліксіз. Олардың орташа мәндері топтарда жақын болғанымен, бұл механизмдер мүлде маңызсыз деген қорытынды жасауға болмайды. Тек осы зерттеу аясында олар топтарды сенімді ажыратпады.

1-кестеде барлық құқық бұзушы топқа ортақ бірыңғай қорғаныс профилі байқалмады. Айырмашылық жалпы жоғары немесе төмен деңгейден емес, жекелеген механизмдердің әр топта өзгеше үйлесуінен көрінді. Келесі кезеңде когнитивтік, эмоциялық және мінез-құлықтық копинг-стратегиялардың төрт топтағы көрсеткіштері салыстырылды.

Кесте 2

Кәмелетке толмаған құқық бұзушылардың копинг-стратегиялары көрсеткіштері бойынша бір факторлы дисперсиялық талдау (ANOVA) нәтижелері (N=163)

Копинг-стратегия	А	Б	В	Бақылау тобы	F	p
Когнитивтік	1,35	1,43	1,26	1,55	2,032	0,112
Эмоциялық	2,31	2,42	2,75	2,23	4,983	0,003
Мінез-құлықтық	1,06	1,18	1,16	1,42	3,457	0,018

Ескертпе: А тобы - Шымкент қаласындағы Кәмелетке толмағандарды уақытша оқшаулау орталығының тәрбиеленушілері (n=26);

Б тобы - Шымкент қаласындағы Сабыр Рахимов атындағы республикалық «Жас ұлан» мектебінің тәрбиеленушілері (n=48);

В тобы - Шымкент қаласы Еңбекші аудандық пробация қызметінің есебінде тұрған шартты түрде сотталған жасөспірімдер (n=32);

Бақылау тобы - Шымкент қаласындағы Ж. Аймауытов атындағы № 64 мектеп-гимназиясында білім алатын, құқық бұзушылық жасамаған жасөспірімдер (n=57).

F - бір факторлы дисперсиялық талдаудағы (ANOVA) Фишер критерийінің мәні;

p - статистикалық маңыздылық деңгейі.

Бақылау тобында когнитивтік копинг-стратегиялардың орташа көрсеткіші 1,55 болды. Б тобында бұл мән 1,43, А тобында 1,35, ал В тобында 1,26 болды. Орташа мәндер арасында белгілі бір айырмашылық байқалғанымен, ANOVA нәтижесі оның статистикалық мәнді екенін растаған жоқ. Сондықтан зерттелген топтардың қиын жағдайды танымдық тұрғыдан бағалау ерекшеліктері тұрақты түрде өзгеше деп айтуға негіз жеткіліксіз. Бұл нәтиже құқық бұзушы жасөспірімдердің жағдайды мүлде түсінбейді немесе бағаламайды дегенді білдірмейді. Керісінше, танымдық деңгейдегі айырмашылық басқа копинг түрлеріне қарағанда әлсіздеу болып шықты.

Эмоциялық копинг-стратегияларда өзге көрініс байқалды. Ең жоғары көрсеткіш В тобында 2,75 деңгейінде тіркелді. Б тобындағы мән 2,42, А тобында 2,31, бақылау тобында 2,23 болды. Топтық айырмашылық статистикалық мәнді. Бұл эмоциялық реакцияларға сүйену барлық топқа бірдей байқалмағанын көрсетеді. Ол шартты түрде сотталған жасөспірімдерден құралған В тобында айқынырақ көрінді.

Мінез-құлықтық копинг-стратегиялардың ең жоғары орташа мәні бақылау тобында 1,42 болды. Негізгі зерттеу топтарында көрсеткіштер төменірек: Б тобында 1,18, В тобында 1,16 және А тобында 1,06. Топтық айырмашылық статистикалық мәнді болып шықты. Бақылау тобындағы жоғары көрсеткіш бұл топтағы жасөспірімдердің қиындыққа нақты әрекет ету арқылы көшуге бағытталған тәсілдерін жиірек таңдағанын аңғартады. Ал негізгі топтардағы төмен мәндер белсенді әрекет стратегияларының салыстырмалы түрде сирек таңдалғанын көрсетеді.

Үш көрсеткішті қатар қойғанда олардың бағыты бірдей болмағаны көрінеді. Яғни копинг-стратегиялардың барлық түрі бір бағытта өзгерген жоқ. Бұл олардың әрқайсысы қиын жағдайға бейімделудің әртүрлі психологиялық қырын сипаттайтынын байқатады. Когнитивтік деңгейдегі айырмашылық статистикалық мәнді емес. Эмоциялық копинг В тобында, ал мінез-құлықтық копинг бақылау тобында жоғары болды. Демек, зерттелген топтар қиындықты танымдық бағалау жағынан жақын болғанымен, эмоциялық жауап пен нақты әрекетке көшу жағынан ерекшеленді.

Топтарды салыстыру копинг-стратегиялардағы айырмашылықтарды көрсетті. Алайда олардың психологиялық қорғаныс механизмдерімен қалай байланысатыны бөлек талдауды қажет етті. Осы мақсатта корреляциялық талдау жүргізілді.

Кесте 3

Психологиялық қорғаныс механизмдері мен копинг-стратегиялар арасындағы статистикалық мәнді корреляциялық байланыстар

Қорғаныс механизмі	Копинг-стратегия	Байланыс бағыты	p
Проекция	Протест	Оң	≤0,05
Ауыстыру	Протест	Оң	≤0,01
Проекция	Эмоцияларды басу	Теріс	≤0,01
Ығыстыру	Алаңдату	Оң	≤0,05
Компенсация	Эмоциялық разрядка	Оң	≤0,05
Гиперкомпенсация	Алаңдату	Оң	≤0,05

Ығыстыру мен алаңдату арасында оң байланыс болды. Қиын немесе жағымсыз тәжірибені санадан алыстатуға бейімділік назарды басқа әрекетке бұрумен қатар байқалды. Компенсация эмоциялық разрядкамен оң байланыс көрсетті. Бұл бір саладағы қиындықтың орнын басқа әрекетпен немесе жетістікпен толтыруға ұмтылудың эмоциялық шиеленісті сыртқа шығарумен қатар жүретінін аңғартады. Мұндай байланыс екі көрсеткіштің де бір мезгілде байқалуы мүмкін екенін көрсетеді. Ұқсас байланыс гиперкомпенсация мен алаңдату арасында да байқалды. Басқаша айтқанда, жасөспірім ішкі қиындықты күшейтілген әрекет арқылы өтеуге ұмтыла отырып, назарын проблеманың өзінен уақытша басқа әрекетке аударуы мүмкін.

Проекция мен протест арасындағы оң байланыс жағымсыз тәжірибені сыртқа телу үрдісінің қарсылық немесе наразылық реакциясымен қатар келуі мүмкін екенін көрсетеді. Ауыстыру мен протесттің оң байланысы да осыған жақын: эмоциялық қысымды басқа нысанға бұру қарсылық әрекетімен бірге байқалуы ықтимал. Ал проекция мен эмоцияларды басу арасындағы теріс байланыс өзгеше сипат береді. Жағымсыз сезімді өзгеге телу күшейген сайын, эмоцияны ішке тұншықтыру үрдісі әлсіреуі мүмкін. Бұл жұптар бір үлгіге салынбайды, әрқайсысы жеке түсіндіруді керек етеді.

Корреляциялық талдау статистикалық мәнді байланысты көрсетті. Оның бесеуі оң, біреуі теріс бағытта болды. Мұндай әркелкілік әр жұпты жеке түсіндіруді талап етеді. Бұл байланыстар психологиялық қорғаныс механизмдері мен саналы еңсеру тәсілдерінің бір-бірінен тәуелсіз қарастырылмайтынын аңғартады. Бұл жерде корреляция себеп-салдарлық қатынасты емес, көрсеткіштердің өзара байланысын сипаттайды.

Дисперсиялық және корреляциялық талдау екі бөлек сұраққа жауап берді. Жасөспірімнің қиындыққа жауабын тек қорғаныс механизмі немесе копинг-стратегия арқылы зерттеу деректерін толық ашпайды. Біріншісі топтар арасындағы айырмашылықты, екіншісі көрсеткіштердің өзара байланысын ашты.

Топтарды салыстыру мен корреляциялық талдау бір-бірін толықтыратын екі нәтиже берді. Бірінші талдау проекция, ауыстыру, компенсация, регрессия және ығыстыру көрсеткіштерінің топтарға қарай әртүрлі болғанын көрсетті. Копинг-стратегиялар ішінде статистикалық мәнді айырмашылық эмоциялық және мінез-құлықтық деңгейлерде байқалды. Корреляциялық талдау осы көрсеткіштердің жекелеген жұптары өзара байланысты екенін анықтады. Жасөспірімнің қиындыққа жауабын тек қорғаныс механизмі немесе тек копинг-стратегия арқылы сипаттау зерттеу деректерін толық ашпайды.

Алынған мәліметтер Ю.А. Клейбергтің девиантты мінез-құлық әлеуметтік орта мен тұлғаның ішкі психологиялық ерекшеліктерінің өзара ықпалы жағдайында қалыптасады деген тұжырымымен сәйкес келеді. Клейберг ішкі реттеу механизмдерінің девиантты мінез-құлықтағы рөлін атап көрсеткен. Зерттеуде бұл пікір нақты топтық айырмашылықтармен толықтырылды. Психологиялық қорғаныстың жекелеген түрлері әлеуметтік бейімделуді бірден жақсартудан гөрі, эмоциялық шиеленісті қысқа уақытқа төмендетуге бағытталуы мүмкін (Kleiberg, 2001).

Копинг-стратегиялар бойынша шыққан нәтиже Лазарус пен Фолкманның стресс жағдайын еңсеру адамның жағдайды қалай бағалайтынына және қандай әрекет таңдайтынына байланысты деген көзқарасымен сабақтас. Бақылау тобында мінез-құлықтық копинг көрсеткішінің жоғары болуы қиындыққа нақты әрекет арқылы жауап беру тәсілдерінің осы топта жиірек қолданылғанын көрсетеді. Ал В тобындағы эмоциялық копингтің жоғары мәні, керісінше, қиындыққа жауап беру барысында эмоциялық реакциялардың жиірек байқалғанын көрсетеді. Бұл айырмашылықтар зерттелген топтарда стресс жағдайын еңсеру тәсілдерінің бірдей қалыптаспағанын нақтылайды (Lazarus & Folkman, 1984).

Проекция, ығыстыру және басқа қорғаныс механизмдерінің копинг-стратегиялармен байланысы Вайлант пен Крамер еңбектерінде сипатталған психологиялық қорғаныстың реттеуші қызметімен де үйлеседі. Қорғаныс механизмдері көбіне бейсаналық түрде іске қосылса, копинг-стратегиялар саналы әрекетке жақын. Зерттеу деректері осы айырмашылыққа қарамастан, олардың жасөспірімнің нақты қиын жағдайға жауабында қатар көрінуі мүмкін екенін көрсетеді (Vaillant, 1992; Cramer, 2006).

Нәтижелерді тек әлеуметтік бақылаудың әлсіздігімен немесе қолайсыз ортамен түсіндіруге болмайды. Іріктемеде әлеуметтік-құқықтық мәртебесі әртүрлі топтар ішкі реттеу тәсілдері бойынша да ерекшеленді. Сондықтан әлеуметтік жағдайды тұлғаның ресурстары және қиындықты еңсеру тәсілдерімен бірге қарастырған жөн. Мұндай түсіндіру Бронфенбреннердің әлеуметтік ортаның көпдеңгейлі ықпалы, Мاستеннің психологиялық тұрақтылық және Компас пен әріптестерінің жасөспірімдік копинг туралы еңбектерімен сабақтас (Bronfenbrenner, 1979; Masten, 2014; Compas et al., 2001).

Жұмыстың ғылыми жаңалығы төрт топтың деректерінде психологиялық қорғаныс механизмдері мен копинг-стратегиялар арасындағы нақты байланыстарды қатар талдаудан көрінеді. Талдау топтық айырмашылықтармен шектелген жоқ: проекция, ауыстыру, ығыстыру, компенсация және гиперкомпенсацияның жекелеген копинг-стратегиялармен байланысы да қарастырылды. Бұл нәтиже профилактикалық және психокоррекциялық жұмыста жасөспірімдердің жеке психологиялық профилін ескеру қажеттігін нақтылайды.

Практикалық тұрғыдан қорғаныс механизмдері мен копинг-стратегияларды бөлек бағалау жеткіліксіз. Жасөспірім қай қорғаныс механизміне жүгінетіні және қиындықты саналы түрде қалай еңсеретіні бірге қарастырылғанда ғана оның бейімделу мүмкіндіктері толығырақ көрінеді. Бұл тәсілді тәуекел тобын ерте анықтау, жеке қолдау бағдарламаларын әзірлеу және психокоррекциялық жұмыстың бағытын айқындау кезінде пайдалануға болады. Сондай-ақ білім беру ұйымдарының психологтарына, әлеуметтік педагогтарға, пробация мамандары мен ювеналдық полиция қызметкерлеріне арналған практикалық жұмыста ескерілуі мүмкін. Бұл нәтижелер жасөспірімнің қиындыққа бейімделуін бір ғана психологиялық көрсеткіш арқылы бағалау жеткіліксіз екенін тағы бір рет көрсетті.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері кәмелетке толмаған құқық бұзушылардың қиындыққа жауабын әлеуметтік жағдайлармен ғана түсіндіру жеткіліксіз екенін көрсетті. Төрт топтың деректері психологиялық қорғаныс механизмдері мен копинг-стратегиялардың да маңызды екенін көрсетті. Сондықтан мінез-құлықты талдағанда эмоциялық шиеленіске жауап беру және қиындықты саналы түрде еңсеру тәсілдері қатар ескерілуі керек.

Эмпирикалық салыстыру психологиялық қорғаныс механизмдерінің зерттелген топтарда біркелкі көрінбегенін анықтады. Проекция, ауыстыру, компенсация, регрессия және ығыстыру көрсеткіштері бойынша статистикалық мәнді айырмашылықтар тіркелді. Реактивті құрылым мен интеллектуализацияда мұндай айырмашылық болған жоқ. Жекелеген топтардағы көрсеткіштердің бағыты да бірдей емес: бір механизмнің жоғары болуы басқа қорғаныс механизмдерінің міндетті түрде жоғары болуын білдірмейді.

Копинг-стратегиялардың үш деңгейі бойынша да бірдей нәтиже алынған жоқ. Когнитивтік копингте топтық айырмашылық статистикалық мәнді болмады. Эмоциялық копингтің ең жоғары көрсеткіші В тобында, ал мінез-құлықтық копингтің ең жоғары көрсеткіші бақылау тобында тіркелді. Бұл деректер барлық құқық бұзушы жасөспірімдерге ортақ бірыңғай копинг үлгісі жоқ екенін аңғартады.

Корреляциялық талдау психологиялық қорғаныс механизмдері мен копинг-стратегиялар арасында

алты статистикалық мәнді байланыс бар екенін анықтады. Олардың бесеуі оң, біреуі теріс бағытта болды. Аталған байланыстар қорғаныс реакциялары мен саналы еңсеру тәсілдерінің өзара байланыста байқалатынын көрсетеді, бірақ себеп-салдарлық қатынасты дәлелдемейді. Сондықтан жасөспірімнің мінез-құлқын бағалау кезінде қорғаныс механизмдері мен копинг-стратегияларды бір-бірінен бөлек қарастыру жеткіліксіз.

Практикалық тұрғыдан бұл нәтижелер тәуекел тобындағы жасөспірімдерді ерте анықтау мен жеке қолдау бағдарламаларын жоспарлауда маңызды. Психологиялық сүйемелдеу эмоциялық реакцияларды бақылаумен шектелмеуі керек. Белсенді және адаптивті копинг-стратегияларды дамыту да маңызды. Осындай жұмыс нақты зерттелушінің қорғаныс ерекшеліктері мен бейімделу мүмкіндіктеріне сүйенгенде ғана мазмұнды болады. Оқшаулау орталығындағы, пробацция есебіндегі және арнаулы мектептегі жасөспірімдердің қорғаныс пен копинг үйлесімі бірдей емес екені осы зерттеуден көрінді. Сондықтан қолдау жұмысы топтың ортақ белгісіне емес, нақты зерттелушінің қорғаныс ерекшеліктері мен бейімделу мүмкіндіктеріне сүйенгенде ғана мазмұнды болады.

Зерттеудің шектеуі де бар. Іріктеме тек ер жынысты жасөспірімдерден құралды және бір қала аясында жиналды. Сондықтан нәтижені барлық кәмелетке толмағандарға бірдей жалпылауға болмайды. Келесі зерттеулерде жас пен жыныс құрамын кеңейтіп, қорғаныс механизмдері мен копинг-стратегиялардың уақыт өте қалай өзгеретінін қадағалау пайдалы болмақ.

Осылайша, құқық бұзушы жасөспірімнің қиын жағдайға жауабы бір ғана психологиялық механизммен анықталмайды. Қорғаныс реакциялары, саналы копинг тәсілдері және әлеуметтік жағдай өзара байланыста көрінеді. Осындай ерекшеліктерді ескеру психологтарға, әлеуметтік педагогтарға, пробацция мамандары мен ювеналдық полиция қызметкерлеріне жасөспірімнің мінез-құлқын дәлірек бағалауға көмектеседі.

Мүдделер қақтығысы

Автор өзінің мүдделер қақтығысы жоқ екенін мәлімдейді.

Алғыс білдіру

Автор зерттеуге қатысқан ұйымдарға алғыс білдіреді.

Қаржыландыру

Зерттеу қаржыландырусыз жүргізілді.

Автордың үлесі

Автор зерттеу тұжырымдамасын әзірледі, эмпирикалық деректерді талдады және интерпретациялады, мақала мәтінін дайындап, оның соңғы нұсқасын бекітті.

Әдебиеттер

Compas, B. E., Connor-Smith, J. K., Saltzman, H., Thomsen, A. H., & Wadsworth, M. E. (2001). Coping with stress during childhood and adolescence. *Psychological Bulletin*, 127(1), 87–127. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.127.1.87>

Cramer, P. (2006). *Protecting the self: Defense mechanisms in action*. Guilford Press.

Endler, N. S., & Parker, J. D. A. (1990). Multidimensional assessment of coping: A critical evaluation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(5), 844–854. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.58.5.844>

Frydenberg, E., & Lewis, R. (1993). *The Adolescent Coping Scale: Administrator's manual*. ACER Press.

Heim, E. (1988). Coping and psychosocial adaptation. *Journal of Mental Health Counseling*, 10(1), 136–144.

Masten, A. S. (2014). *Ordinary magic: Resilience in development*. Guilford Press.

Plutchik, R., & Kellerman, H. (Eds.). (1980). *Emotion: Theory, research, and experience: Vol. 1. Theories of emotion*. Academic Press. <https://doi.org/10.1016/C2013-0-11313-X>

Skinner, E. A., Edge, K., Altman, J., & Sherwood, H. (2003). Searching for the structure of coping: A review and critique of category systems for classifying ways of coping. *Psychological Bulletin*, 129(2), 216–269. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.129.2.216>

Steinberg, L. (2014). *Age of opportunity: Lessons from the new science of adolescence*. Houghton Mifflin Harcourt.

Vaillant, G. E. (1992). *Ego mechanisms of defense: A guide for clinicians and researchers*. American Psychiatric Press. <https://doi.org/10.1176/appi.books.9798894550190>

Божович, Л. И. (2008). *Личность и ее формирование в детском возрасте*. Питер.

Бронфенбреннер, У. (1979). *Экология развития человека*. Прогресс.

Выготский, Л. С. (1984). *Собрание сочинений: В 6 т. Т. 4. Детская психология*. Педагогика.

Клейберг, Ю. А. (2001). *Психология девиантного поведения*. ТЦ Сфера.

Лазарус, Р. С., & Фолкман, С. (1984). *Стресс, оценка и копинг*. Медицина.

Фрейд, А. (2018). *Психология «Я» и защитные механизмы*. Питер.

Фрейд, З. (2021). *Я и Оно*. АСТ.

А.Б. Тайтелиева

ОЮЛ «Ассоциация содействия ООН в Республике Казахстан»,

Астана, Казахстан

Бухарский международный университет, Бухара, Узбекистан

Особенности механизмов психологической защиты и копинг-стратегий несовершеннолетних правонарушителей

Аннотация: В статье рассматривается психологический аспект правонарушений среди несовершеннолетних. На формирование такого поведения наряду с социальными условиями влияют и внутренние психологические особенности подростка. Поэтому изучение механизмов психологической защиты и копинг-стратегий правонарушителей-подростков имеет научное и практическое значение.

Цель работы - выявить особенности механизмов психологической защиты и копинг-стратегий несовершеннолетних правонарушителей и проанализировать взаимосвязь между ними.

Материал исследования собран с помощью психодиагностических методик. Они позволили оценить механизмы психологической защиты и копинг-стратегии. Сравнение групп и обработка данных проводились сравнительно-аналитическим и статистическим методами.

Сравнение групп выявило статистически значимые различия по проекции, замещению, компенсации, регрессии и вытеснению. Показатель эмоционального копинга был выше у ряда правонарушителей, тогда как поведенческий копинг чаще отмечался в контрольной группе. Корреляционный анализ показал взаимосвязь механизмов психологической защиты и копинг-стратегий.

Научная новизна исследования состоит в совместном анализе взаимосвязи механизмов психологической защиты и копинг-стратегий несовершеннолетних правонарушителей на основе эмпирических данных. Полученные результаты уточняют психологические особенности девиантного поведения и могут использоваться в психологическом сопровождении несовершеннолетних и в профилактике правонарушений.

Ключевые слова: несовершеннолетние правонарушители; механизмы психологической защиты; копинг-стратегии; девиантное поведение; психологическая адаптация; социальная адаптация; психология подростков.

A. Taiteliyeva

*Association for the Promotion of the United Nations
in the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan
Bukhara International University, Bukhara, Uzbekistan*

Features of psychological protection mechanisms and coping strategies of juvenile offenders

Abstract: The article examines the psychological aspect of juvenile offending. Along with social conditions, adolescents' internal psychological characteristics also influence the formation of such behavior. Therefore, studying the defense mechanisms and coping strategies of juvenile offenders is of both scientific and practical importance.

The aim of the study was to identify the features of psychological defense mechanisms and coping strategies among juvenile offenders and to analyze the relationship between them.

The research material was collected using psychodiagnostic methods. These methods were used to assess defense mechanisms and coping strategies. Group comparisons and data processing were carried out with comparative-analytical and statistical procedures.

The group comparison revealed statistically significant differences in projection, displacement, compensation, regression, and repression. The emotional coping score was higher in some offender groups, whereas behavioral coping was more pronounced in the control group. Correlation analysis showed that defense mechanisms and coping strategies are interrelated.

The scientific novelty of the study lies in the joint analysis of the relationship between defense mechanisms and coping strategies of juvenile offenders on the basis of empirical data. The findings clarify the psychological features of deviant behavior and may be used in psychological support for juveniles and in the prevention of offending.

Keywords: juvenile offenders; psychological defense mechanisms; coping strategies; deviant behavior; psychological adaptation; social adaptation; adolescent psychology.

References

- Bozhovich, L. I. (2008). *Lichnost' i ee formirovanie v detskom vozraste* [Personality and its formation in childhood]. Piter. [in Russian].
- Bronfenbrenner, U. (1979). *Ekologiya razvitiya cheloveka* [The ecology of human development]. Progress. [in Russian].
- Compas, B. E., Connor-Smith, J. K., Saltzman, H., Thomsen, A. H., & Wadsworth, M. E. (2001). Coping with stress during childhood and adolescence. *Psychological Bulletin*, 127(1), 87–127. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.127.1.87>
- Cramer, P. (2006). *Protecting the self: Defense mechanisms in action*. Guilford Press.
- Endler, N. S., & Parker, J. D. A. (1990). Multidimensional assessment of coping: A critical evaluation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(5), 844–854. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.58.5.844>
- Freud, A. (2018). *Psikhologiya «Ya» i zashchitnye mekhanizmy* [The ego and the mechanisms of defence]. Piter. [in Russian].
- Freud, S. (2021). *Ya i Ono* [The ego and the id]. AST. [in Russian].
- Frydenberg, E., & Lewis, R. (1993). *The Adolescent Coping Scale: Administrator's manual*. ACER Press.
- Heim, E. (1988). Coping and psychosocial adaptation. *Journal of Mental Health Counseling*, 10(1), 136–144.
- Kleiberg, Yu. A. (2001). *Psikhologiya deviantnogo povedeniya* [Psychology of deviant behavior]. TTs Sfera. [in Russian].
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, otsenka i koping* [Stress, appraisal, and coping]. Meditsina. [in Russian].
- Masten, A. S. (2014). *Ordinary magic: Resilience in development*. Guilford Press.
- Plutchik, R., & Kellerman, H. (Eds.). (1980). *Emotion: Theory, research, and experience: Vol. 1. Theories of emotion*. Academic Press. <https://doi.org/10.1016/C2013-0-11313-X>

Skinner, E. A., Edge, K., Altman, J., & Sherwood, H. (2003). Searching for the structure of coping: A review and critique of category systems for classifying ways of coping. *Psychological Bulletin*, 129(2), 216–269. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.129.2.216>

Steinberg, L. (2014). *Age of opportunity: Lessons from the new science of adolescence*. Houghton Mifflin Harcourt.

Vaillant, G. E. (1992). *Ego mechanisms of defense: A guide for clinicians and researchers*. American Psychiatric Press. <https://doi.org/10.1176/appi.books.9798894550190>

Vygotsky, L. S. (1984). *Sobranie sochinenii: V 6 t. T. 4. Detskaya psikhologiya* [Collected works: In 6 volumes. Vol. 4. Child psychology]. Pedagogika. [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Тайтелиева А.Б. – хат-хабар авторы, PhD докторант, Бұхара халықаралық университеті, Гиждуванская көш., 250, 200100, Бұхара, Өзбекстан.

«Қазақстан Республикасындағы БҰҰ-ға жәрдемдесу қауымдастығы» заңды тұлғалар бірлестігінің ғылым және халықаралық ынтымақтастық мәселелері жөніндегі бас сарапшысы, Ұлы Дала даңғ., 5/2 үй, 010000, Астана, Қазақстан. E-mail: taiteliyeva.a@gmail.com

Сведения об авторах:

Тайтелиева А.Б. - автор для корреспонденции; соискатель ученой степени PhD; специальность: «19.00.05 – Возрастная и педагогическая психология. Психология развития», Бухарский международный университет, ул. Гиждуванская, 200100, 250, г. Бухара, Узбекистан

Главный эксперт по вопросам науки и международного сотрудничества, ОЮЛ «Ассоциация содействия ООН в Республике Казахстан», пр. Ұлы Дала, д. 5/2, 010000, г. Астана, Республика Казахстан; E-mail: taiteliyeva.a@gmail.com

Information about the author:

Taiteliyeva A.B. – corresponding author; PhD candidate; specialty: 19.00.05 – Age and educational psychology. Development of Psychology. Bukhara International University, 250 Gijduvanskaya St., 200100, Bukhara, Uzbekistan

Chief Expert on Science and International Cooperation, Association for the Assistance of the United Nations in the Republic of Kazakhstan, Uly Dala ave., 5/2, 010000, Astana, Republic of Kazakhstan; E-mail: taiteliyeva.a@gmail.com